

ВІД СПОКУСИ ДО РОЗБРАТУ: КОНЦЕПТ FITNA В ДИСКУРСІ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ»

У статті аналізується концепт *fitna*, одна з арабських культурних констант. У досягненні типової для дискурсу про *fitna* комунікативної мети запобігання внутрішньогруповому конфлікту персуазивність цього концепту видається набагато більшою порівняно з такими інтернаціоналізмами, як *громадянська війна* (*harb ahalīyya*) чи *анархія* (*fawda*) внаслідок тривалої історії функціонування в межах релігійного та історичного дискурсів.

Ключові слова: *fitna*, культурні константи, концепти, когнітивна семантика, політичний дискурс.

Деякі концепти посідають настільки значне місце в історії певної культури, залишаючись при цьому незмінно присутніми в прецедентних текстах і дискурсах протягом тривалого часу, інколи цілих століть, що їх можна вважати своєрідними культурними константами¹. До цього ряду належить арабський концепт *fitna*², який з'являється ще в тексті Корану і далі зустрічається в дискурсах різного типу в широкому діапазоні контекстів, де йдеться про суспільні та міжособистісні відносини³. У цій розвідці ми зосередимося на місці й ролі цього концепту в сучасному політичному дискурсі і проілюструємо наші спостереження переважно матеріалом дискурсу єгипетської Січневої революції⁴ — одного з яскравих епізодів так званої Арабської весни.

У дискурсі Січневої революції розрив, який виник після президентських виборів 2012 року у стосунках між лівими та ліберальними революціонерами, з одного боку, і прихильниками політичного ісламу, з другого боку, і який згодом перетворився на фатальне для революції відкрите протистояння, найчастіше подавався або як *al-istiḳāb al-islāmī al-‘ilmānī* (секулярно-ісламська поляризація), або як *fitna(t) al-islāmiyīn wa al-librāliyyīn* (умов. «розбрат [в середовищі] ісламістів та лібералів») ⁵. Провину за цей конфлікт револю-

¹ Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. — 3-е изд., испр. и доп. — М., 2004. — С. 84–85.

² Семантика концепту охоплює настільки широкий діапазон смислів — від «спокуси» до «розбрату» або «внутрішньогрупового конфлікту», що ми поки утримаємося від надання українських еквівалентів, а надто узагальненої характеристики цього складного концепту.

³ У Корані тільки у вигляді основної номінації — іменника *fitna* концепт зустрічається 33 рази, пошукова система Google на момент написання цієї статті дає понад 1,5 млн вживань іменника *fitna*.

⁴ Дискурс Січневої революції визначаємо тут як сукупність єгипетських медійних текстів 2011–2014 років, автори їх ідентифікуються як учасники або прихильники революції, які поділяють її ціннісні настанови.

⁵ Див.: Husnī Ṣ. Islāmiyūn: al-Fulūl warā’ Fitnat al-Islāmiyīn wa al-Librāliyyīn // *ad-Dustūr*, 17.02.2014. — <http://www.dostor.org/164785> [останнє звернення 18.04.2018].

ційний дискурс покладав на «недобитків» старого режиму (FULŪL), пор.: *fulūl warā' fitna(t) al-islāmiyyā wa al-libraliyyīn* — «недобитки [старого режиму] [стоять] за розбратом [між] ісламістами та лібералами»⁶.

Особливість концепту FITNA на відміну від альтернативних позначень, наприклад *širā'* «боротьба, конфлікт», *nizā'* (найближчий арабський еквівалент укр. *конфлікт*), полягає в тому, що він зображає конфліктну ситуацію у спосіб, який уникає протиставлення двох чи більше сторін, а радше описує стан цілої спільноти, яка виступає як експерієнцер цього стану, однаково руйнівного для спільноти в цілому⁷. Пасивний чинник (причина) або активний (агенс), який спричиняє виникнення ситуації, що подається як FITNA, локалізується поза межами спільноти. Як правило, це якась чужа, ворожа сила. Тут доречно зазначити, що для FITNA прототипною ситуацією є розбрат усередині конфесійної (мусульманської) спільноти. При цьому у прототипному випадку йдеться не про вербальну суперечку, а про криваве протистояння. Концепт, таким чином, набуває особливого значення у зв'язку з потужним релігійним імперативом, який забороняє вбивство мусульманина мусульманином (у ісламському нормативному дискурсі цей імператив формулюється як *hurmat dimā' al-muslimīn* — «недоторканність крові мусульман»). Проте він широко застосовується і в контекстах, де конфесійний вимір не є експлікованим, у світських дискурсах, де йдеться про етнічну спільноту або націю, але за будь-яких умов це буде спільнота або група, з якою автор ототожнює себе. Натомість концепт практично неможливо зустріти в контексті, в якому йдеться про спільноту іншої культури. Отже, певна фіксована перспектива (погляд із середини) становить невід'ємний складник семантики концепту.

«Недобитки» старого режиму (FULŪL) у дискурсі єгипетської революції також прагнуть, щоб FITNA поглинула не лише революційний табір, але й ціле єгипетське суспільство. Альтернативним, позбавленим релігійного забарвлення терміном для опису такої соціальної реальності є *fawḍa* «анархія, безлад». Обидва терміни, проте, відбивають ту саму соціальну реальність повної катастрофи, при цьому *fitna* як питомий термін, який займає помітне місце в ісламському правовому дискурсі, найточніше передає саму сутність тієї загрози, яку, на думку революціонерів, становлять FULŪL, пор.: *hal yanjah fulūl al-munḥall fī itārat al-fitān wa al-azamāt li-ihrāj ar-ra'īs?*⁸ — «Чи досягнуть успіху FULŪL розпущеної [правлячої партії] у збудженні *fitan* (мн. від *fitna*. — О. Б.) і криз задля [того, щоб] збентежити президента?».

Дієслово *збентежити*, яке достатньо точно передає значення араб. *ihrāj* і в перекладі українською звучить, мабуть, незвично, вказує на ще одну важливу особливість концепту: FITNA завжди асоціюється з певним психологічним станом, який можна схарактеризувати саме як «збентеженість», «збудженість» або «втрата психологічної рівноваги». Цей психологічний складник є одночасно й характерним виявом, іманентною рисою FITNA і засобом її реалізації (FITNA впливає на людей через їхні *qulūb* «серця»). Семантика концепту також охоплює *снокуси* (іменник *fitna* є одним з варіантів перекладу цього слова) і подається як наслідок *приспачмеї* (*šahawāt*).

Наявність пар альтернативних позначень для одного й того самого соціального явища (*fawḍa* vs. FITNA, *istiqtāb* vs. FITNA), одне з яких є терміном, що

⁶ Ibid.

⁷ Пор.: *Ayalon A. From Fitna to Thawra // Studia Islamica. — 1987. N 67. — P. 145–174.*

⁸ *Šabakat Rašd al-Iḥbāriyya (rassd.com), 19.07.2012. — <http://www.rassd.com/7-21602.htm> [останнє звернення 18.04.2018].*

позбавлений культурно-специфічного забарвлення і легко перекладається європейськими мовами (пор. англ. *anarchy, polarization*), становить, на нашу думку, одну з характерних особливостей арабського політичного дискурсу⁹. Синонімія, яка на рівні лексичної семантики або стилістики видається стандартним виявом надмірності, «багатства мови», наповнюється чітким функціональним змістом на рівні аналізу дискурсу. У соціолінгвістичній перспективі послідовний вибір на користь одного з членів таких пар у тексті може слугувати своєрідним шиболетом, який позначає автора або певний різновид дискурсу як належний до світськи орієнтованої або більш традиційної спільноти. Вибір культурно неспецифічних членів пар також маркує перекладні тексти на відміну від авторських, написаних носіями мови/культури¹⁰. Із погляду когнітивної семантики і соціопрагматики¹¹, наявність таких пар дає можливість групам з різною культурно-політичною орієнтацією (наприклад, вестернізованим лібералам та ісламістам), які співіснують в арабському суспільстві, описувати і конструювати присутню ту саму суспільну реальність у кореферентних і семантично узгоджуваних термінах, але з характерною для їхніх ідеологічних позицій відмінністю в оцінці і перспективі.

Арабська примирлива риторика, коли вона адресована співвітчизникам, часто апелює до концепту FITNA як до останнього й найвагомішого аргументу, напр.:

«ayyuhā al-mutaṣāri‘ūna ‘alā al-kursī, ayyuhā al-mu‘taṣimūna, ayyuhā aṭ-ṭu-wār, ayyuhā al-fulūl, ayyuhā al-‘ilmāniyīna wa al-librāliyyīna wa al-iḥwān wa as-salafiyyīn, ilā kull al-ḥarakāt wa al-aḥzāb wa al-i’tilāfāt, ayyuhā al-miṣriyyūna miṣr awwalan, ḥāna waqt inqāḍ ḥudūdihā ḥāna lanā an nata‘āwan ma‘a aṣ-ṣurṭa wa al-jayṣ li-t-taṣaddī li-jamī‘ anwā‘ al-baltaja, yajib an naḥmī ḥudūd miṣr min jamī‘ al-jihāt wa kafā al-FITNA baynanā»¹² — «О [ті, хто] бореться за крісло, о [ті, хто бере участь у] сидячому страйку, о революціонери, о FULUL, о [прихильники] секуляризму, о ліберали і Брати [мусульмани], і салафіти, [звертаюся] до всіх рухів та партій і блоків, о єгиптяни, Єгипет — передусім. Час прийшов, щоб захистити його кордони, час для нашої співпраці з поліцією та армією, щоб протистояти всім видам безчинств. Ми маємо захищати кордони Єгипту звідусіль. І досить розбрату (FITNA) між нами!»

З погляду прагматики, концепт FITNA є високочастотним значною мірою завдяки можливості його вживання в таких неодмінно присутніх як у політичному, так і в моральному дискурсах мовленнєвих актах, як *погроза* і *попередження*.

У дискурсі політичного ісламу Захід зображується як такий, що повсюди *розпалює* FITNA. Пор. фрагмент тексту, де автор полемізує з прихильниками західної системи права, які закликають відкинути базовий для ісламського права концепт QIṢĀṢ (відплата за принципом «око за око»):

⁹ Інші приклади див.: *Bogomolov A. Firm in the Face of the Enemy: Semantic Analysis of the Concept of Sumūd in Modern Arabic // Folia Orientalia. — Kraków, 2002. — Vol. 38. — P. 41–64.*

¹⁰ *Ibid.* — P. 46.

¹¹ Обговорення соціопрагматики як теоретичного підходу, який екстраполює базові принципи традиційної лінгвістичної прагматики (прагмалінгвістики) на ширший контекст суспільної комунікації, див.: *Marmaridou. — Berlin ; New York, 2011. — P. 77–106.*

¹² *al-Manṣāwī al-Wardānī. Al-Qiṣāṣ bayn aṣ-Ṣarī‘a wa al-Qānūn al-Wad‘ī. [online] Daawa-info.net. Available at: — <http://www.daawa-info.net/article.php?id=814> [Accessed 2 Apr. 2018].*

«<...> al-jamā'āt allatī yantasib ilayhā aṣḥāb hādihī da'awāt duwal^{an} wa ḥukūmātⁱⁿ — lā takuff 'an safk dimā' al-bašar min ġayr tafriqa bayn rajul wa imra'a wa ṭifl wa mā tazāl taš'al al-ḥurūb wa al-fitān yaṣṭalī bi-nārihā al-barī' wa al-muḏnib»¹³ — «<...> спільноти, до яких належать автори таких закликів, [в особі їхніх] держав та урядів не припиняють проливати людську кров, незважаючи на те, чи то є чоловік, чи жінка, чи дитина, і вони продовжують *розпалювати* війни і розбрат (тут ужито форму мн. *fitan*. — О. Б.), у чиєм у вогні горять і невинний, і винуватий».

Наведений приклад ілюструє одну з двох найчастотніших дієслівних колокацій з FITNA. Іншим, ще більш частотним, є сполучення *atāra* FITNA — «збуджувати». Зв'язок з метафорою вогню також підтримується й іншими колокаціями, як-от *nār al-fitna* «вогонь FITNA», а також графічними зображеннями¹⁴. На підставі ще однієї групи колокацій образ FITNA можна реконструювати у вигляді дикого, звичайно сплячого, звіра (графічно, як правило, представленого у вигляді змія), який може раптом прокинутися або його може навмисно спровокувати ворог, пор. ідіому *al-fitna nā'ima fa-la tūqizhā* «FITNA спить, отже, не буди її». Нам навіть вдалося знайти принаймні один випадок графічного представлення FITNA як вогненного змія¹⁵. Ще одним характерним аспектом семантики FITNA є його зв'язок зі спокусою і жіночими чарами. Отже, цей арабський концепт міг би бути чи не найкращою ілюстрацією ідеї, винесеної Дж. Лакоффом у заголовок його відомої книги¹⁶.

Відплата за насильницький злочин за принципом «око за око» (*qiṣāṣ*), яка становить один з ключових приписів ісламського права, за поширеними уявленнями має бути здійснена якнайшвидше після вчинення злочину¹⁷. Ця ідея контрастує з європейськими уявленнями про те, що треба дати гарячим головам і серцям охолонути¹⁸, перш ніж чинити помсту або здійснювати правосуддя. Таку неочікувану для носія європейської культури швидкість відплати, на нашу думку, можна пояснити впливом концептуальних метафор, покладених в основу низки суміжних понять, ключовим елементом яких є вогонь. Метафора вогню лежить в основі концептуалізації (а) сильних негативних емоцій, таких як *ḡayẓ* «гнів», що розглядається як природна індивідуальна та суспільна реакція на злочин, та (б) FITNA, яка може поглинати спільноту неначе вогонь. Отже, механізм формування культурного імперативу швидкого застосування *qiṣāṣ* можна представити таким чином: *вогонь поширюється швидко* → *щоб його зупинити, потрібно діяти швидко*. На домен індивідуально-психологічного та суспільного світу людини ця схема проектується так: вогонь → гнів (*ḡayẓ*); пожежа → розбрат, суспільний безлад (FITNA); методи гасіння вогню, запобігання пожежі вимагають швидкої дії → *швидкий* *qiṣāṣ*. Важливість культурної презумпції якомога швидшої

¹³ Там же.

¹⁴ <https://goo.gl/3bfQQ3>.

¹⁵ Див. обкладинку книги: *Muḥammad Ḥassān*. al-Fitna bayn aṣ-Ṣaḥāba. Silsilat Fitan Aḥīr az-Zamān. (FITNA між супутниками [пророка]. Сер. «FITNA [мн.] кінця світу»). — <http://sayaha.alafdal.net/t99-topic> [останнє звернення 22.04.2018].

¹⁶ *Lakoff G.* Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind Chicago. — Chicago, 1987. — 632 s.

¹⁷ Див.: *Bogomolov A.* An Eye for an Eye and the Struggle for Power in the Discourse of the Egyptian Arab Spring // *Scripta Neophilologica Posnaniensia*. — 2015. — Vol. 15. — P. 19.

¹⁸ Пор. також відому ідіому англ. *revenge is a dish best served cold* (в українському варіанті «помста — це страва, яку потрібно подавати холодною»).

відплати¹⁹ підтверджується, зокрема, тією роллю, що вона відіграє в інтерпретації важливих подій арабської історії. Яскравим прикладом може слугувати загальноприйнята думка, що саме відсутність згоди щодо швидкості здійснення відплати призвела до найбільшого розколу в ісламській історії (*al-fitna al-Kubrā* — букв. «найбільша *fitna*»), унаслідок якого єдина ісламська спільнота розпалася на сунітів, шиїтів і хариджитів²⁰.

Специфічна природа культурних презумпцій стає помітною дослідникові лише тоді, коли концепти, що їх передають, контрастують зі схожими семантичними одиницями з іншої мови. Подібність може бути встановлена шляхом зіставлення доменів семантики і соціальної практики, таких як справедливість, суспільний лад, і виявлення в межах цих доменів концептів з подібною фреймово-семантичною структурою або покладеними в їх основу концептуальними метафорами. Виявляється, що різні культури можуть виробляти контрастні культурні презумпції на основі подібних когнітивних метафор та метафоричних наслідків (*entailments*), що з них виводяться. Наприклад, багатьом культурам, у тому числі арабській та європейській, притаманне метафоричне представлення сильних негативних емоцій (наприклад, гнів), або катастрофічних подій у суспільному житті (наприклад, війна) як жару або вогню. Арабські та європейські концептуальні метафори збігаються тут у тому, як вони передають людські почуття, адже ці уявлення, ймовірно, відбивають спільний тілесний досвід людини. Однак культурні презумпції, утворені на підставі таких уявлень, різняться через те, що вони віддзеркалюють конкретний соціальний досвід і адаптаційні стратегії, вироблені кожною культурною спільнотою самостійно. У межах уявлень, притаманних арабській культурі, метафоричний вогонь, поживу якому дає гнів, локалізується в межах соціального домену, де він має бути загашений за допомогою актів відплати, а справедливість, яка при цьому досягається, розуміється, по суті, як відновлення певної соціальної рівноваги. Тим часом, з європейського погляду, до того як буде здійснено справедливість у соціальному домені, той самий метафоричний вогонь негативних емоцій повинен бути погашений розумовим зусиллям усередині «внутрішньої людини»²¹, адже інакше акт справедливості не розглядатиметься як керований розумом (пор. ідіому «не дай своїм емоціям затьмарити твій розум»²²) і тому не приведе до законного розв'язання конфлікту, і навіть не дасть повного задоволення від застосування такого неправового засобу, як помста. Таким чином, спільна для європейців і арабів ідея про необхідність гасіння метафоричного вогню емоцій розглядається в європейських та арабській культурах і кодується у відповідних мовах у різних перспективах. Європейська перспектива віддає перевагу індивідуальній агентивності (суб'єктності), арабська нато-

¹⁹ Про поняття культурної презумпції (*cultural premise*) див.: *Carbaug D. Cultures in conversation*. — New York, 2005. — P. 5.

²⁰ Пор.: *Ḥusayn Ṭaha. al-Fitna al-Kubrā ('Alī wa Banūh)*. — al-Qāhira, 1961. — J. 2.

²¹ Пор.: *Wierzbicka A. Emotions across languages and cultures : Diversity and universals*. — Cambridge, 1999. — P. 148–151.

²² Подібні стали вирази, звичайно, також відбивають культурну презумпцію, у даному випадку притаманну європейським культурам; пошук у Google версій для варіантів англ. *cloud X's judgment* «затьмарювати чиясь судження [вміння судити]» лише з присвійними займенниками, де позиція підмета у повному реченні зазвичай виявлялася заповненою лексемами на позначення різних емоцій, дав 273, 4 тис. вживань (3.03.2017), що свідчить про дуже високу салієнтність ідіоми і значення відповідної культурної презумпції.

мість розглядає індивідуального актора в контексті його соціальної/родинної функції. Уникаючи перспективи індивіда, концепт *qisāṣ* зображує трансакцію, яка відбувається в соціальному домені і впливає на окрему особу ззовні. Хоча вогонь і розгорається в серцях, приймається як даність, що індивід сам не здатний дати цьому раду, а тільки через суспільно схвалений акт відплати, який відбувається поза межами «внутрішньої людини», індивід може здобути спокій. Але акт остудження гніву (*bard ḥarārat al-ġayz*²³) відбувається в інтересах громади, а не індивіда, бо важливо, щоб вогонь не поширився далі. Саме цю ситуацію, коли метафоричний вогонь пристрастей охопив цілу громаду одновірців або одноплемінників, погрожуючи зруйнувати її зсередини, якраз і узагальнює концепт *fitna*. В арабському дискурсі війни та миру концепт *fitna* функціонує як потужний образ останньої межі, ситуації крайнього безладу, якої суспільство має уникнути за будь-яку ціну. Хоча такі архаїчні образи в сучасному контексті можуть подеколи виступати лише як тропи, за ними стоїть тривала історія функціонування в модусі сталих народних уявлень і переконань, а культурні презумпції, які сформувалися на їх основі, можливо, понад тисячу років тому, й досі продовжують впливати на моделі соціальної поведінки.

O. V. BOHOMOLOV

FROM TEMPTATION TO DISCORD: THE CONCEPT OF FITNA IN ARAB SPRING DISCOURSE

The article analyzes one of the Arab cultural constants — the concept of *fitna*. In achieving a communicative aim of fending off an intragroup conflict, typical for a *fitna*-centered discourse, *fitna*, as a concept grounded in both religious and historical discourses and the foundational texts of Arab and Islamic culture, functions as a significantly more persuasive argument compared to such internationalisms as *civil war* (*ḥarb aḥaliyya*) or *anarchy* (*fawḍa*).

Keywords: *fitna*, cultural constants, concepts, cognitive semantics, political discourse.

²³ *al-Fawzān Ṣ. b. F.* *Al-Mulāḥḥaṣ al-Fiqhī*. — ar-Riyāḍ, 1423 A.H. — J. 2. — P. 476.